

Een drang naar voren

Drijfveren van het Russisch imperialisme

Geopolitiek is helemaal terug van weggeweest. President Poetin werkt onverstoobar aan het vergroten van de Russische invloedssfeer. Dat lijkt nieuw, maar Poetin staat in een lange Russische imperialistische traditie. De drijfveren hiervan zijn al eeuwenlang onveranderd.

IVO VAN DE WIJDEVEN

Het Russische landschap wordt gekenmerkt door open vlaktes, waardoor het kwetsbaar is voor invallen vanuit Azië en Europa. Schilderij van Christian Wilhelm von Faber du Faur (1780-1857) van de omgeving bij Borodino vlak na de gigantische slag tegen Napoleon op 7 september 1812 die door de Fransen werd gewonnen.

'Who rules East Europe commands the Heartland; who rules the Heartland commands the World Island; who rules the World Island commands the world.' (Wie Oost-Europa controleert, beheerst het Hartland; wie het Hartland

controleert, beheerst het Wereldeiland; wie het Wereldeiland controleert, beheerst de wereld.) Iedereen die Ruslands recente bemoeienissen met Oekraïne en alle militaire borstklopperij aanschouwt, zou bijna gaan denken dat de Russische president Poetin deze woorden van de Britse geograaf en politicus Halford John

Mackinder (1861-1947) heeft gelezen. Mackinder wordt wel gezien als een van de grondleggers van de geopolitiek, een hobby die Vladimir Poetin graag lijkt te beoefenen. Hij schetste in het bovenstaande citaat de politieke consequenties van zijn 'Hartland'-theorie. In zijn in 1904 verschenen artikel 'The Geographical

Pivot of History' bestempelde Mackinder Rusland als de geografische spil van de geschiedenis. Op het moment dat het Britse Rijk als maritieme mogendheid nog de onbetwiste wereldmacht vormde, waarschuwde Mackinder voor de vergankelijkheid van de Britse heerschappij. Technologische ontwikkelingen – vooral spoorlijnen – zorgden er volgens hem voor dat ook continentale machten een sterkere positie konden verwerven. Rusland was volgens Mackinder vanwege de centrale ligging op het Euraziatische continent – het 'Hartland' op het 'Wereldeiland' – de aangewezen wereldmacht voor de nabije toekomst. Deze stellingname klinkt Poetin onge-

Geen natuurlijke grenzen

Toch biedt een nadere invulling van Mackinders theorie wel inzicht in de drijfveren van het Russische imperialisme door de eeuwen heen. Geografie speelde daarbij een bepalende rol. Mackinder

se poesta via Oekraïne en het noorden van de Kaukasus tot aan Mantsjoerije in China. Ten noorden van de steppe is er de taiga: ondoordringbare naaldbossen, van de Oost-Zee tot aan de Stille Oceaan. De enige natuurlijke grens van Rusland

Vader van de geopolitiek

Halford John Mackinder (1861-1947), Britse geograaf en politicus, wordt wel gezien als de vader van de geopolitiek, de studie die de invloed van geografie op de politiek onderzoekt. In 1904 publiceerde hij zijn beroemd geworden artikel 'The geographical pivot of history', dat hij in 1919 tot een boek bewerkte: *Democratic ideals and reality. A study in the politics of reconstruction*. Hierin ontvouwt hij zijn 'Hartland-theorie' waarin Rusland als centrum van de wereldgeschiedenis wordt aangewezen. Zijn theorie had veel invloed op beleidsmakers in de 20ste eeuw, zoals op de Britten in hun steun aan de Witten tijdens de Russische Burgeroorlog (1917-1921). Maar ook op nazi-Duitsland in zijn verlangen naar *lebensraum* in Oost-Europa. Verder werd ook de Amerikaanse containment-politiek tijdens de Koude Oorlog door hem beïnvloed. Mackinder is door historici vaak bekritiseerd als determinist, omdat hij weinig ruimte laat aan toeval en menselijke factoren. Toch is hij nog steeds actueel: zowel Russische nationalistena als Amerikaanse beleidsmakers refereren graag aan hem en gezaghebbende publicisten als Robert Kaplan, Zbigniew Brzezinski en Robert Kagan citeren veelvuldig uit zijn werk.

Het hart van Rusland: de Pokrovkathedraal op het Rode Plein in Moskou.

twijfeld als muziek in de oren. Helaas voor hem zijn er nogal wat kanttekeningen te plaatsen bij de 'Hartland'-theorie. Hoewel Rusland een tijdlang de dienst uitmaakte in Oost-Europa, is de Russische poging om de rol van onbetwiste wereldmacht te spelen in de 20ste eeuw gesneefd.

stelt dat continentale machten door een gebrek aan natuurlijke (zee)grenzen van nature onzeker zijn. Dit geldt in het bijzonder voor Rusland: waar bij andere landen de grenzen worden gevormd door bergen, rivieren en zeeën, vormt het Russische kerngebied een grote grasvlakte. Het steppegebied loopt van de Hongaar-

wordt gevormd door de Noordelijke IJszee en de boomloze bevroren toendra in het barre noorden.

Het landschap heeft de Russische volksaard gevormd. Onzekerheid vormt een centraal element van de Russische mentaliteit. Aan de ene kant onzekerheid over het levensonderhoud, vanwege het koude klimaat en de lage opbrengsten van het land. Aan de andere kant onzekerheid vanwege de vele gewelddadige invallen van nomadische stammen door de eeuwen heen, van de Mongolen in de vroege Middeleeuwen tot aan de Tataren in de vroegmoderne tijd.

Alleen een sterk centraal gezag – seculier of religieus – kon veiligheid en geborgenheid bieden. Tirannie en geweld nam de gewone Rus daarbij op de koop toe. Gebiedsuitbreiding bleek de beste garantie tegen invasies. Nadat Kiev-Roes, het eerste Russische grootvorstendom rond het huidige Kiev, in de 11de eeuw van de kaart werd geveegd door de Mongoolse heerser Batu Khan, de kleinzoon van Dzjengis Khan, verplaatste het machtscentrum zich naar Moskou. Van hieruit breidden achtereenvolgende tsaren het Russische grondgebied steeds verder

uit. In 1462 telde het gebied van de grootvorst van Moskou 24 000 vierkante kilometer. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog heerste tsaar Nicolaas II over 13 500 000 vierkante kilometer. Onder Ivan de Verschrikkelijke (1533-1588) werden de vorstendommen aan de Volga opgeslokt en werd een begin gemaakt met de verovering van Siberië. In 1654 werd het oude Kiev-Roes weer toegevoegd aan het tsaardom Rusland en in de daaropvolgende 150 jaar viel ook de rest van het huidige Oekraïne stukje bij beetje in Russische handen. Ter ere van de verovering van het huidige Estland en Letland doopte tsaar Peter de Grote (1672-1725) het tsaardom in 1721 om in het Russische Rijk. Eerder had hij met de stichting van Sint-Petersburg al gezorgd voor de eerste Russische haven aan open zee. Zijn opvolgers voegden in de 18de eeuw een groot deel van Polen en Finland toe aan het rijk. Verpletterende overwinningen op het Osmaanse Rijk tussen 1768 en 1792 zorgden ervoor dat de vruchtbare landbouwgebieden en grondstoffen van het zuiden van Oekraïne veiliggesteld werden, en aan het eind van de 18de eeuw had Rusland het voor het zeggen op de Zwarte Zee.

De uitbreiding naar het zuiden en oosten zorgden voor de nodige middelen om in de 19de eeuw de Kaukasus, de natuurlijke grens tegen politieke en religieuze onrust vanuit het Midden-Oosten en Centraal-Azië, te veroveren. Met de verovering van

Russische macht in het Zwarte Zeegebied was voor Groot-Brittannië en Frankrijk de reden om in 1854 de Krimoorlog te beginnen. De uitbreiding in het Verre Oosten bracht Rusland in 1904 in conflict met Japan (Russisch-Japanse oorlog, 1904-

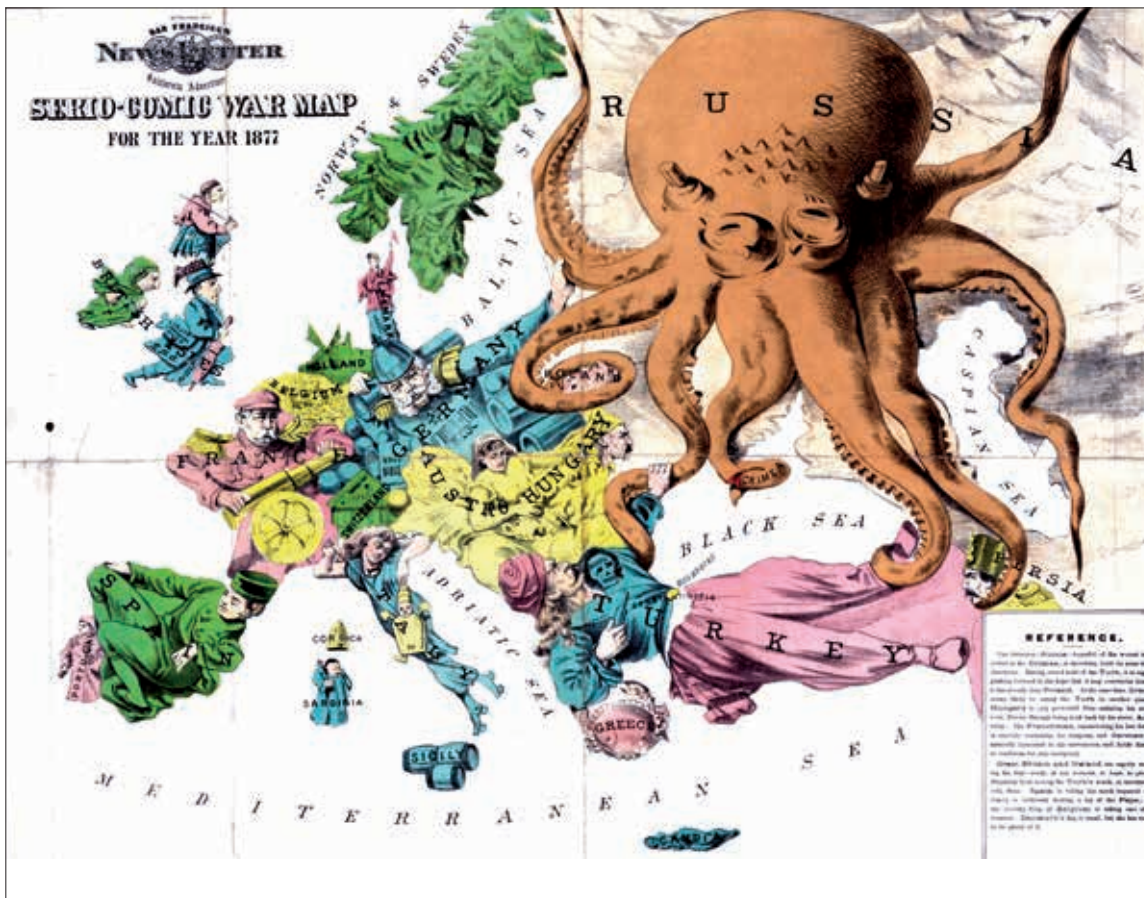
‘In Europa zijn we meelopers en slaven; in Azië zullen we meesters zijn’ - Dostojevski

Centraal-Azië werd de Britten, die vanuit India en Afghanistan oprukten, de pas afgesneden, maar een Russische haven in de Indische Oceaan bleef een droom. Wel werd in 1860 Vladivostok aan de Japanse Zee gesticht, het uiterste oosten van Rusland.

Culturele inferioriteit

De Russische territoriale uitbreiding verliep zeker niet zonder slag of stoot. Een eerdere poging van Ivan de Verschrikkelijke om de Oostzeegebieden te veroveren mislukte jammerlijk, evenals de poging van Peter de Grote om op te rukken naar Centraal-Azië. In 1812 wist Napoleon Moskou te veroveren. De groeiende

1905). Beide oorlogen werden smadelijk verloren. In de Eerste Wereldoorlog stortte het grote Russische Rijk uiteindelijk als een kaartenhuis in elkaar. Uit de as van het Russische Rijk verrees de Sovjet-Unie. Die kreeg het vervolgens in de Tweede Wereldoorlog aan de stok met nazi-Duitsland, dat met zijn ‘Drang nach Osten’ de Russen en andere sovjetburgers enorme verliezen toebracht. De veerkracht van de Russen bleek telkens weer groot. Met iedere nederlaag werden zij bevestigd in hun onzekerheid en nam hun wantrouwen jegens vooral het Westen verder toe. Daardoor groeide ook hun vastberadenheid om de grenzen nog beter te beveiligen. Dit culmineerde ten tijde

◀ De Europese vrees voor Russische expansie vor satirische wijze verbeeld: Rusland als Octopus die maar even met zijn tentakels hoeft te zwaaien om Europa naar zijn hand te zetten. De kaart is uit 1877.

van de Sovjet-Unie in het Warschaupact: een ring van Oost-Europese communistische satellietstaten die strak aan de leiband van Moskou moesten lopen. De Russische grenzen lagen nu verder in Europa dan ooit tevoren: Mackinders Euraziatische 'Hartland' leek een feit. De Russische fascinatie voor de westgrens is niet alleen terug te voeren op een gevoel van onveiligheid. Sinds de tijd van Peter de Grote heerst er een sluimerend gevoel van culturele inferioriteit onder de Russische elite. Weliswaar hoefden de Russen zich niet te schamen voor hun prestaties – ze hadden een gigantisch rijk veroverd op een onherbergzaam uitgestrekt continent –, maar in Sint-Petersburg en Moskou bleef men bewonderend kijken naar de westerse culturele, maatschappelijke en technologische verworvenheden. Niet voor niets werd Sint-Petersburg ook wel het venster op het Westen genoemd. De elite voelde zich meer Europees dan Aziatisch, maar voelde zich tegelijkertijd minderwaardig. In het beroemde nationalistische *Dagboek van een schrijver* vatte de Russische schrijver Fjodor Dostojevski dit gevoel samen: 'In Europa zijn we meelopers en slaven; in Azië zullen we meesters zijn.' Zowel de tsaar als de communistische partij vond paradoxaal genoeg een oplossing in een sterke nadruk op de eigen Russische identiteit. Vanuit die gedachten streefden zij ook een beleid van russificatie na: veroverde gebieden kregen goedschiks of kwaadschiks een Russische bestuurselite en de Russische taal, religie en cultuur werden sterk gepropageerd. Bovendien poogde het paternalistische regime met zeer wisselend succes te voorzien in het levensonderhoud van de gewone man en hem te beschermen tegen de kwade invloeden van buitenaf. Hoewel er ook bewonderend naar het Westen werd gekeken, richtten achtereenvolgende Russische machthebbers hun blik vooral naar binnen en benadrukten zij gevoelens van nationale trots.

'Euraziatische Unie'

Sinds 1991 is de omvang van Rusland voor het eerst kleiner dan tijdens de heerschappij van Catharina de Grote (1648-1727). Gebieden die eeuwenlang onder Russisch bestuur stonden, werden na 1991 onafhankelijk. De politieke elite van Rusland betreurde vooral het verlies van Estland, Letland, Litouwen en in het bijzonder Oekraïne - eens als Kiev-Roes de bakermat van Rusland. Eeuwenlange

↑ Nostalgie naar de tijd van de machtige Sovjet-Unie? Russische mannen dragen sovjetuniformen uit de Tweede Wereldoorlog en nemen deel aan een paradeoefening op het Rode Plein, 5 november 2012.

russificatie bleek weinig waard. In de jaren negentig verdween het Europese element van de Euraziatische grootmacht die Mackinder voorzag, als sneeuw voor de zon. Vervolgens schoven de grenzen van de Europese Unie en de NAVO op naar het oosten. Alleen in Centraal-Azië en de Kaukasus bleef de Russische invloed relatief groot.

Tegelijkertijd bleek de politiek-economische shocktherapie van Ruslands eerste president Boris Jeltsin, die tot doel had het land in één klap alle westerse voordelen te geven, een jammerlijke mislukking. In 1998 was Rusland failliet. Vooral de gewone Rus had te lijden onder de gevolgen: de onzekerheid over het levensonderhoud was weer helemaal terug.

Sinds zijn aantreden in 2000 heeft Poetin een speerpunt gemaakt van het wegnemen van die onzekerheid. Met zijn 'soevereine democratie', waarbij kort samengevat de leider beslist en het volk door verkiezingen kan aangeven dat het instemt met diens beslissingen, bracht hij de orde weer terug waar de gewone Rus zo naar verlangde. Grote gasopbrengsten maakten een sterke economische groei mogelijk. Hierdoor konden niet alleen de pensioenen, maar ook grootschalige militaire investeringen worden betaald. Als veel van zijn voorgangers benadrukte Poetin de Russische identiteit en de nationale trots. Een meer zelfverzekerd Rusland richtte de blik weer op de buurlanden. In 2005 zette Poetin zijn visie uiteen in een vaak geciteerde rede in de Doema: 'De ineenstorting van de Sovjet-Unie was de grootste geopolitieke ramp van de 20ste

eeuw. (...) [1991] was een werkelijk drama dat tientallen miljoenen Russen buiten de Russische Federatie achterliet. (...) Wij zijn een vrij volk en onze plaats in de huidige wereld zal alleen worden bepaald door onze sterkte en ons succes.'

Poetins droom is de vorming van een Euraziatische Unie naar het model van de Europese Unie, voortbouwend op 'de beste waarden van de Sovjet-Unie'. Rusland, Kazachstan, Wit-Rusland, Armenië, Kirgizië en Tadzjikistan zijn (kandidaat-) lidstaten van een dergelijke unie, waarmee de nadruk toch weer lijkt te komen liggen op het Aziatische element. Mede daarom heeft Poetin de afgelopen jaren zijn pijlen weer gericht op de Kaukasus en Oost-Europa. Hij blijkt niet terug te schrikken voor het gebruik van geweld om landen als Georgië en Oekraïne binnen de Russische invloedssfeer te krijgen. Poetin beoefent geopolitiek op grote schaal en daarmee lijkt de 'Hartland'-theorie van Mackinder na meer dan honderd jaar nog even actueel. De drijfveren van het Russische imperialisme zijn door de eeuwen heen in ieder geval niet veranderd.

Ivo van de Wijdeven studeerde geschiedenis in Nijmegen en is werkzaam bij het ministerie van Algemene Zaken.

VERDER LEZEN

- ▶ **Marc Jansen**, *Grensland. Een geschiedenis van Oekraïne*, Van Oorschot, 2014
- ▶ **Robert D. Kaplan**, *De wraak van de geografie*, Uitgeverij Unieboek/Het Spectrum, 2012
- ▶ **Dominic Lieven**, *Empire. The Russian empire and its rivals*, Pimlico, 2003
- ▶ **James H. Billington**, *The icon and the axe. An interpretative history of Russian culture*, Alfred A. Knopf, 1966